

Tanulmány

Iványi Márton Pál

Egy látszólagos paradoxon: a kereszténység fogalmainak arab szókészlete a máltai nyelvben

Abstract

The Arab substratum of the words related to the fundamental cults of Christianity obviously reflect Arab origin. In spite of the Western rapprochement of the archipelago's population since the Norman invasion of the islands, the Maltese lexicon of Christianity's major concepts and rites has not changed significantly, while more complex and abstract terms have been adopted predominantly, although far from exclusively, from Indoeuropean (Sicilian/Italian) languages. This paper offers an overview of relevant historical and linguistic processes, highlighting some of the current hypotheses concerning the history of religions of Malta, juxtaposing a number of lexemes with their Modern Standard Arabic equivalents and Maghrebi dialectal variations. In addition, it is pointed out that relevant lexicon can be classified in a number of categories, such as: major metaphysical concepts, references of church institutions, words of religious practices, feasts, church tools and lexemes covering social life arguably inspired by either Christian or Muslim religion.

Keywords: Maltese, Christianity, Arabic, strata, lexicon

1 Bevezetés

A kortárs brit író Simon Scarrow magyarul is *Kard és handzsár* címmel megjelent történelmi regényének XIX. fejezetében olvasni, hogy Málta 1565-ös ostromának előkészületei közepette voltak néhányan, akik katonaként szolgálták a [máltai lovag-]rendet, ők segítették a kiképzőket és fordították le parancsaikat a helyiek nyelvére, ami inkább emlékeztetett az arabra, mint bármely európai nyelvre. Ami azt illeti, maguk a sötét bőrű helybeliek is inkább tűntek móroknak vagy törököknek, mint keresztényeknek. Ennek ellenére fanatikusan hüek voltak a római egyházhoz” (2015: 151).

Ezúttal nem is eme kortárs irodalmi indító idézet történelmi és világnézeti szemhatárai a fontosak számunkra, hanem annak a látszólagos ellentmondása, hogy egy „mór” nyelvi es antropológiai jellegzetességeket felvonultató, ugyanakkor történelmileg, kulturálisan és felekezetiileg egyértelműen Európa felé tájolt szigetlakó populáció nyelvében a keresztény kultuszhoz és hitéhez kapcsolódó szókészlet megőrizte arab jellegét.

Bármely, akár a máltai nyelv általánosságával, akár annak konkrétabb kérdésselvetéseivel összefüggésben folytatandó vizsgálódás alapvetése, hogy a máltai kialakulása elválaszthatatlan a sémi nyelvektől. Szűkebben szemlélve e genealógiát, elmondható továbbá az is, hogy az arab

nyelv egy leszármazottjáról van szó, aminek az alapjai vagy a 9., vagy a 11. században alakultak ki, mint majd látni fogjuk, ennek tudományos jelentőségével egyetemben. A máltai felmutatja az északnyugat-afrikai arab egy-egy térségi válfajának jellegzetességeit, habár fejlődési pályafutása hozzávetőleg a tárgyalt időszak óta az arab nyelvi fősodortól gyakorlatilag függetlenül ível (Brincat 2011: xxv, xxxv, 72-73; Borg-Azzopardi Alexander 1997: xiii ; Iványi 2016: 342).

Ebből következően nem meglepő, hogy a máltai szókincs javarésze arab eredetű. Ennek belátásához bőven elegendő ránézni az ország helynévanyagára, ami egyértelműen és vitán felül őrzi és tanúsítja a nyelv arab eredetét. Hiszen a *baħar* ('tenger'; irodalmi arab: *baħr*¹ – Wehr 1976: 42; tunéziai arab: marokkói arab: *bħar* – Harrell 2004: 16), a *għar* ('barlang'; IA: *gār* – Wehr 1976: 687; TA: *gār*² – Abdelkader 1977: 70 és MA: *gar* – Harrell 2004: 46), a *gżira* ('sziget'; IA: *gazīra* – Wehr 1976: 123; TA: *žazīra* – Abdelkader 1977: 204; MA: *dzira* – Harrell 2004: 25), a *bir* ('kút'; IA: *bi'r* – Wehr 1976: 39), a *Għarb* ('nyugat'; IA: *gārb* – Wehr 1976: 668; TA: *garb* – Abdelkader 1977: 442; MA: *gerb* – Harrell 2004: 442), a *daħla* ('beömlőnyílás', 'tengerbemenet'; IA: *daħala*, *yadhulu*, 'bemegy' – Wehr 1976: 276), a *wied* ('völgy' IA: *wādin*, *al-wādī*, 'folyó', 'folyóvölgy', 'völgy' – Wehr 1976: 1059; TA: Abdelkader 1977: 329; *wād* 'folyó' – MA: *wad*, 'folyó' – Harrell 2004: 203), a több máltai település előtagjaként is szereplő *marsa* ('kikötő'; IA: *marsan*, *al-marsā* 'horgonyzóhely' – Wehr 1976: 340; MA: *merša*, 'kikötő' – Harrell 2004: 86), a *borg* ('halom'; IA: *burgħ*, 'torony' – Wehr 1976: 50; MA: *borž*, 'torony' – Harrell 2004: 211) szavakban egytől egyig visszaköszön az arab nyelvi eredet (Brincat 2011: 50; Iványi 2016: 340).

Az ugyanakkor, hogy a máltaiiban a kereszténység alapvető fogalom- és szókészlete szintén arab – mint majd e tanulmány, feldolgozva és kiegészítve a vonatkozó szakirodalmat, rámutat –, szerfelett izgalmas kérdésfeltevéseket ösztönöz, további kutatásokat inspiráló nyelvtörténeti problémahalmaz előtt nyitva teret. Főleg arra figyelemmel, hogy egy történeti-társadalmi perspektívában mindig is egyértelműen a nyugat felé „orientálódó” szigetcsopotról beszélünk.

Messzemenő és részletezett historikus bemutatás helyett ezúttal itt Málta történetének főbb eseményeit pusztán érintőlegesen vázoljuk fel, mindezt a 2.1 fejezetben, a 2.2-es szerkezeti egységben bevezetett ún. nyelvföldrajzi keretek által feltételezett sajátosságok háttérének elnagyolt bemutatására szorítkozva. A lehetséges foratókönyvek megvitatására a 3. fejezetben véghezvitt szó- és fogalomkészlet empirikus merítést követően a 4. Diskusszió szakasz tesz kísérletet.

¹ Az irodalmi (IA), tunéziai (TA) és marokkói (MA) arab szavak latin abc-s átírásakor a kézirat egésze során a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (ISO) ISO 233 sémáját használjuk, kivéve azon eseteket, amikor a nevezett szabvány nem teszi lehetővé a megfelelő átírást. Ilyenek például a marokkói emfatikus mássalhangzók, melyeket a maguk nem emfatikus megfelelőihez hasonlóan jelölünk. Az ISO 233 nem rendelkezik megfelelő karakterrel a zöngés posztalveoláris affrikáta (ğ) mind a tunéziai, mind a marokkói arab fonetikára időnként jellemző, zöngés posztalveoláris frikatívaként (ž) történő ejtésének jelölésére, amelyet ugyanakkor indokolt esetben e kézirat során megjelenítünk.

² Az ISO 233 ġ karaktere, amely az irodalmi arabban és a vizsgált nyelvjárásokban a zöngés veláris frikatíva *gaynra* utal, természetesen nem tévesztendő össze a máltai ġ-vel, amely a zöngés posztalveoláris affrikátát jelöli.

2 Málta és a helyi keresztény lexikon nyelvi fejlődése

2.1 A nyelvjelődés történelmi előzményei

Alább a máltai szigetsoport történelmének vázlatos áttekintésével folytatjuk, a fenti problémamegfogalmazáshoz illeszkedve, mintegy „nyelvöldrajzi iránytűként” érintőlegesen a nyelvemlékekre és a szigetsoport régészeti leleteire is hagyatkozva.

A történelmi idők ködében is szembeűnik az, hogy Málta a második pun háború forगतágában római tartomány lett i. e. 218-ban. Az újszövetségi Apostolok cselekedetei (ApCsel 28) kettős tanulsága szerint a romanizáció egyrészt a keresztény hatások már az első évszázadtól érne kezdtek a szigetet, amit Szt. Pál apostol partraszállása is jelez. Másrészt az meglehetősen lassan és korlátozottan haladhatott, annak ellenére, hogy egy viszonylag szűk és izolált területről van szó, hiszen a fősziget legnagyobb területi kiterjedése mindössze 27 kilométer. A közkeletű feltételezések szerint Málta virágzott a rómaiak alatt. A szigetek szerepelni kezdtek az írásos feljegyzésekben is. A szónok és szenátor Cicero méltatja Melita településen a Juno-templom jelentőségét, valamint egyebek mellett beszámol a szicíliai székhelyű római kormányzó extravagáns viselkedéséről is. Az itt található villák, templomok és fürdők szilárd és prosperáló élet jeleit mutatják. Az i. e. 1. századból származó *Domus Romana* ’római ház’ néven ismert ház a mai Mdina és Rabat városok közelében nemcsak klasszikus padlómozaikok építészeti-díszítési örökségét vonultatja fel, hanem a korabeli császári dinasztiát ábrázoló márványszobrokat is.

Rabat ezen felül két katakombának ad otthont a római korszak óta, ezek a Szt. Ágota nevét viselő a maga freskóival és Szent Páléi, melyek szintén a római jelenlétről tesznek tanúbizonyítást a kései antikvitás örökségeként. A rómaiak – miként tették egyébiránt például a Balkán esetében is – a kezdeti, például Henryk Sienkiewicz vagy Robert Graves regényeiből is ismert üldözések után türelemmel viseltettek a vallási sokszínűség iránt. Egy további kulcsfontosságú antik helyszín, egy óriási ciszterna található Málta délkeleti részén is, Birzebbuga közelében. Néhány, az ottani római villában kiállított olajlámpa keresztény szimbólumokat jelenít meg, így például Krisztus kezdőbetűit görögül.

A Római Birodalom i. sz. 4. század végi felosztása után a máltai szigetek a Bizánci Birodalom fennhatóság alá kerültek. Ellentétben a talán e helyen szokatlanul terjedelmesen is tárgyalt nyugat-római építészeti örökséggel, ez a kései antik bizánci kor alig-alig hagyott örökül bármit is. A máltai építészet történetével kapcsolatban Leonard Mahoney fogalmazta meg azt a véleményt, hogy „az építészet minden korban a társadalom tükré” (Brincat 2011: 39). Márpedig ennek fényében az építészeti maradványok hiánya gazdasági és társadalmi hanyatlásra, valamint a népesség csökkenésére utal, mindenesetre a szigeten alighanem ekkor már a görög nyelvet beszélték (Brincat 2008: 238). A bizánci időszak további 375 évig tartott, míg az iszlám terjeszkedés jegyében észak-afrikai aglabidák foglalták el a szigeteket i. sz. 870-ben (Brincat 2011; Iványi 2016).

A szóban forgó 870-es fordulathoz lényeges támpontot kínál a korabeli utazó al-Ĥimyarī *Kitāb ar-rawd al-ma`īār fī ḥabr al-`aqṭār* (kb. ‘Könyv az országok hírének illatozó kertjéről’) című beszámolója, amely szerint az erre az évre tett arab inváziót követően a szigetekből nem maradt más, mint „lakatlan rom” (*ḥirbat ḡayr āhila*). Következőleg annak „öslakossága” elpusztulhatott, tartósan letelepedő népességről pedig nincs szó a 11. század derekáig. Al-Ĥimyarī szerint ugyanis újabb fordulat következik be, amikor 1048 körül muszlim szabadok és

nagy valószínűség szerint nem muszlim klientúrájuk (az arab szöveg alapján szó szerint *rab-szolgáik*, irodalmi arabul: *‘abīd*) érkeztek Máltára, akik együttesen „különb helyé tették Málta fővárosát, mint amilyen az azelőtt volt” (Brincat 2011: 35-7; Iványi 2016: 343-4).

A lakosság ekképp feltételezett, 870-es kipusztulása értelemszerűen a keresztény római-bizánci-máltai nyelvi folytonosság ellen szól. Az egyik legizgalmasabb nyelvtörténeti sajátosság a máltáival kapcsolatban is éppen itt jelenik meg, mégpedig a lexikon terén, amelyben különösen árulkodóak és érdekesek a vallási kifejezések.

Bizonyára vannak, akiket meglep, ám tény, hogy Málta több évszázados és mély katolikus hagyománya mellett is, általában a vallási szféra, illetve érdekes módon kifejezetten a keresztény kultusz alapvető elemei zömükben arab eredetűek. Vagyis e tekintetben a római katolicizmus ethosza korántsem eredményezett változást szűk ezer év óta a maga erőteljesen latin jellegével együtt sem.

1091-ben I. Roger vezetésével a szicíliai normann erők vették birtokba a szigeteket, amelyeket akkoriban – vagy túlnyomórészt, vagy kizárólag – muszlimok lakhattak. Joseph M. Brincat (2011: 58) máltai nyelvész szerint a keresztények első kifejezett említése 1090-ből való, és a történész Godfrey Wettinger (1995: 38-9) szerint sincs érdemi bizonyíték arra, hogy az 1091-es betörés idején a máltai szigeteken fennmaradt volna túlélő „őshonos” keresztény lakosság. Roger király 1127-es inváziója volt az, amely állandó politikai változást hozott a szigeteken, megteremtve egy keresztény berendezkedés létrehozásának feltételeit. Kezdetét vehette az állandó népesebb keresztény letelepedés, főként a helyőrség, a közigazgatási és egyházi szereplők, valamint a kereskedők részvételével. Létszámuk mindenesetre nem lehetett különösebben nagy, máskülönben nyelvük felváltotta volna az arab nyelvjárást, amely utóbbi végül máltai nyelvvé fejlődött. Az iszlám 1127 után sokáig uralkodó volt a szigetlakók körében, és egészen 1250-ig fennmaradt.

Ami pedig az északnyugat-afrikai politikai és nyelvi színteret illeti: még azelőtt, hogy a kereszténység visszahódította volna Máltát, a Magreb térséget az Arab-félszigetről érkezett *Banū Sulaym* és *Banū Hilāl* törzsek vették birtokukba. Ennek eredményeként Északnyugat-Afrikát az arabizáció második hulláma is elérte a maga beduin nyelvjárási típusainak a hatásaival, amely azonban Máltára már nem volt befolyással. Ez hozzájárulhatott ahhoz a tényhez, hogy a máltai nyelv bizonyos szempontokból és fókig archaikusabbnak tekintendő, mint egyes magrebi nyelvjárások (Kontzi 1986: 24).

2.2 *Nyelvföldrajz és a szókészlet rétegződése*

Egy tetszőleges nyelv szókészleti rétegződése egy sor módon szemlélhető, ekképp az úgynevezett nyelvföldrajzi paradigma perspektívájából is. A geolingvisztika bebizonyította, hogy a nyelvek nem csak függőleges, genealógiai vonal mentén fejlődnek (az idő változásával), hanem vízszintes síkon is, szomszédos nyelvek és nyelvjárások által. Végül is az egyének közösségben élnek, és ennek következtében a közösségen belüli és a különböző közösségek tagjai közötti társadalmi és kereskedelmi eszmecserék nyelvi hatásokkal járnak. A régóta fennálló kapcsolatok tehát rétegtani (sztratigráfiai) mintázatként is megjeleníthetők, ahol a különböző szintek (rétegek, latinul: *stratum*, tsz.: *strata*) meghatározott történelmi időszakokra vonatkoznak. E máskülönben – a vízrajzi modellel ellentétben, ahol az egyes nyelvek kölcsönhatásai inkább a tavak és folyók áramlási dinamikáira emlékeztetnek –, némileg statikusnak (Brincat: 2011: xxix; Iványi 2016: 343) is tekinthető elrendezés segítséget nyújt egy-egy szókészlet hozzávetőleges elhelyezéséhez a történelmi időszakok tekintetében

A szubsztrátum vagy a nyelv alaprétege különböző jellegzetességekből (szavakból, hangokból, formákból és a köznyelvi kifejezések tükörfordításából) tevődik össze, amelyek akkor is fennmaradnak, ha egy közösség történetesen elhagyja a nyelvet, és újat vesz fel. Különböző tényezők okozhatnak efféle közösségi nyelvcserét. A leggyakoribb ilyen események a katonai hódítások és a gyarmatosítás, amelyek a régi mellett új nyelvet is bevezethetnek (pl. ír-angol nexus), a politikai hatalom támogatásával szorítva ki előbbit utóbbi által, vagy egyszerűen azért, mert a telepesek létszáma népesebb, mint az eredeti lakosságé. Ez utóbbiak ezáltal arra kényszerülnek vagy ösztönöztenek, hogy szokásukban és beszédükben alkalmazkodjanak az új helyzethez.

Egy terület nyelvtörténete ugyanolyan bonyolult, mint egy adott lakosság politikai története. Mondhatni, néha már egyenesen célszerűbb, kényelmesebb is nép helyett területről beszélni, mert egy terület lakóinak etnikai összetétele változhat, alkalmasint drasztikus mértékben is.

A rétegtani minta jelentősége és hasznossága egyebek mellett abban is rejlik, hogy tudatosítja bennünk a változások tényét. A kiindulópontot mindig a fő réteg képezi, amely általában a legerősebb és felmutatja a genealógiai származási vonalat. Ezt az alapvető szókincs határozza meg, amely a leggyakrabban használt szavakból áll, miközben ezek gyakran kisebbségben vannak az egyéb szavakhoz képest. Determinálja azt a morfoszintaxis, amely lassabban változik, mint a szókincs. Az alapréteg (*substratum*) azt örzi, ami fennmaradt az egykori nyelvből, míg a fő réteg fölötti szint felső réteg (*superstratum*) néven ismert, és azt mutatja, hogy egy adott időszakban erős kapcsolat alakult ki egy másik nyelvvel. Ez utóbbi nem váltotta fel azt, amelyet fő rétegnek nevezünk, mert a kapcsolat egy bizonyos időpontban megszakadt és soha nem folytatódott (Brincat 2011: xxvi-xxviii).

Amint arra Brincat (2011: xxxv) rámutat, a máltai nyelv esetében beszélhetünk egy i. e. 650–50 közötti pun, egy i. e. 218–i. u. 476 közötti latin és 535–870 közötti bizánci (görög) alsó rétegről, egy (870?)–1048–1241 (szicíliai?) arab fő rétegről, egy (1090)–1148–kb. 1900-ig tartó szicíliai felső rétegről és a kora újkori, illetve kései modern korról kezdődően ezekkel együtt-ható olasz és angol rétegekről (*adstrata*).

3 Az arab fogalom- és szókészlet

Nemcsak egy-egy nyelv tematikus szókészletének alapjait, hanem annak esetleges változásait is kitapintandó kézenfekvő a széles közösségi ismertségen nyugvó nyelvemlékekhez fordulni, aminek egyébként érthetően hosszú hagyományai is vannak. Ennek belátásához elég, ha a magyar nyelv vonatkozásában az Ómagyar Mária siralom jelentőségére és emlékezetére gondolunk, amely bőven szolgáltat elgondolkodtató tanulságokat nyelvtörténetünk középkori szakaszait illetően.

Ebben a szellemben alább a máltai *Missierna* ('Miatyánk') és a *Kredu* ('Apostoli hitvallás') keresztény imádságok szövegeit vizsgáljuk meg tüzetesebben, ekképp egyszerre kísérelve meg kimutatni az arab nyelvi eredet tényét és a vonatkozó szókészlet viszonylagos módosulásait az idők folyamán a muszlim/keresztény váltást is figyelembe véve.

Missierna, li Inti fis-*smewwiet*, *jitqaddes* ismek, tiġi is-saltna tiegħek, ikun li trid int, kif fis-sema hekkda fl-art. Hobżna ta' kull jum, aġħtina llum. Aħfrilna *dnubietna* bħalma naħfru lil min hu ħati għalina. La ddaħalniex fit-*tiġrib*, iżda *eħlisna* minn kull *deni*. Hekk ikun.

Érdekes módon a *Missierna* (Miatyánk) szövegének mindössze egyetlen szava indoeurópai eredetű: *Missier* 'Atya'. Ez a 'felvigyázó' jelentésű szicíliai *misseri* szóból származik³, a maga morfológiai módosulásaival. Hiszen, még a *Missierna*, e máskülönben indoeurópai határozott tulajdonnév – ami egyébiránt a bu ('apa' IA: *ab(ū)* – Wehr 1976: 2; TA: *bū* – Abdelkader 1977: 469; MA: *bu* – Harrell 2004: 13) helyébe lépett a máltaiiban, sem független alaktanilag a sémi hatásoktól, amint azt az *imāla* – amely egy nyílt magánhangzóba hajló kiejtés referenciája, amit a máltaiiban mindig a hangsúlyos hosszú magánhangzó⁴ ie jelenti –, és az utótag *-na* birtokos személyjel egyaránt mutatja.

Az alábbiakban csakis a *Missierna* egyéb, vallásos világnézethez és hithez kifejezetten kapcsolódó szavait tekintenénk át e tanulmány problémamegfogalmazásával összefüggésben: *fis-smewwiet* ('mennyegekben', IA: *fī's-samawāt/samāwāt*, 'menny', 'ég' – Wehr 1976: 432; TA: *smāwāt*, 'egek' – Abdelkader 1976: 361; MA: *smawat* – Harrell 2004: 138);

jitqaddes ('szenteltesse meg' IA: *yataqaddusu*, 'megszenteltetni' – Wehr 1976: 747; Aquilina 1972: 72; Aquilina 2006: 294; Agius 2005); Ennek az V. igeörzs⁵ folyamatos alakban álló igének a gyökmássalhangzói az arab rokonnyelveken egy sor egyéb szóban köszönnek vissza: pl. *qaddis* ('szent' (főnév és melléknév) IA: *qiddīs* – ; *Ghid il-Qaddisin Kollha* ('Mindenszentek', IA: *Īd kull al-qiddīsīn*); *Quddiesa* (tsz.: *Qdiedes*, 'mise' IA: *quddās, qadādīs*); *Qdejdsa* és *Qdejja* ('kismise'); *quddiesa tel-mewt* ('gyászmise', szó szerint: a 'halál miséje' – Wehr 1976: 930; IA: *mawt*, TA: *mūt* – Abdelkader 1977: 505; MA: *mut* – Harrell 2004: 92). *Qaddies* (tsz.: *qaddiesin*, 'szentmisét tartó pap'); *qaddes* ('szentté avatni', 'szentmisét tartani' IA: *qaddasa*; MA: *qeddes* – Harrell 2004: 112); *taqdis* ('meg- vagy felszentelés'; IA: *taqdīs*)⁶; *Ruħ il-Qodos* ('Szentlélek' IA: (*ar-*)*Rūħ (al-)-qudus*); *Ktieb Mqaddes* ('Szentírás', 'Biblia' IA: (*al-*)*kitāb (al-)muqaddas*; itt a hátravetett jelzős szerkezet egyik tagja a 'szent' melléknév IA: *muqaddas*; TA: *muqaddis* – Abdelkader 1977: 335; MA: *mqeddes* – Harrell 2004: 100);

Továbbmenve: *Aħfrilna* 'bocsásd meg [nekünk]' IA: *gafara* – Wehr 1976: 677-7; MA: *gfer* – Harrell 2004: 47);

³ Mely szicíliai szónak egyébként a távoli rokona lehet a francia *monsieur* is.

⁴ Meglátásom szerint, ellentétben pace Trimble 1973 nézetével, az *ie* a máltaiiban nem diftongus, hanem hosszú magánhangzó inkább.

⁵ A szövegben szereplő római számos elrendezéshez csakúgy, mint a párhuzamosan használt igeörzs fogalmához a következő háttérismeret indokolt: Az arab nyelv egyik legfőbb szóképzési módját az igeörzsök használata jelenti, hasonlóan a többi sémi nyelvhez. Ezek lényegében olyan meghatározott sablonok, amelyekben az alapjelentést hordozó gyökökhöz járuló pre- és infixumok, valamint az írásban csak mellékjelekkel jelölt magánhangzók azonosak úgy az igealakok, mint az igevek és a névszói értelmű maszdar (ar.: *mašdar*) esetében. Nem összetévesztendő a nemet, számot, állapotot, módot stb. kifejező igeragozással: ennek funkcióját nem az igeörzsök töltik be, hanem az összes igeörzsben azonos igeragok. Bár az egyes igeörzsök – például a magyar képzőkhöz hasonlóan – meghatározott jelentéstartalmat hordoznak (pl. műveltetés, visszahatás, kölcsönösség stb.), ez nem minden esetben egyértelmű és megfogható.

⁶ A 'felszentelés' vitathatóan absztraktabb fogalmával, noha elterjedtebb olasz átvétellel a máltaiiban a *konsagrazzjoni* (Aquilina 2006: 205), azért találkozni sémi alakban is, például az ismételt prepozíciós szerkezettel kifejezett *Taqdis tal-Knisja* ('templom felszentelési fesztiválja') birtokviszonyban.

dnubietna ‘bűneinket’ (esz.: *Dnub*; ‘bűneinket’ IA: *danb*, *dunūb*⁷ – Wehr 1976: 312; MA: *denb*, *dnub* – Harrell 2004: 22). Itt jegyezném meg Agius (2005) nyomán, hogy e szóval más összetételekben is találkozni az imák kontextusán kívül is: *dnub tan-nisel* ‘eredendő bűn’ IA: *nasl* – Wehr 1976: 962);

tigrib (‘kísértés’ IA: *taḡrīb* – Wehr 1976: 118);

deni (‘gonosz’ IA: *danī* / *danīy*, ‘aljas’, ‘megvetendő – Wehr 294–295);

ehlisna (‘szabadíts meg [minket] IA: *halaša*, *yaḥlušu* ‘felszabadul’, ‘megtisztul’, ‘üdvözül’ – Wehr 1976: 254; MA: *ħelles* (*menn*) ‘megszabadul (vmitől)’⁸;

A sémi szavak túlsúlya mellett a sémi szintaktikai és morfológiai alakzatok ugyanolyan magas arányát látjuk itt. Trimble (1973: 61) szerint az egyetlen nem sémi eredetű⁹ szintaktikai konstrukció a szövegben azon többszörösen összetett birtokviszony, amelyet a körülírt (perifrasztikus) *ta*’ prepozíciónak egy főnév-főnév *status constructus* szerkezettel együtt történő használata fejez ki: *ħobzna ta' kull jum* ‘mindennapi kenyerünket’.

Az ima jelenlegi máltai változatának prepozíciós vagy más néven körülírt (perifrasztikus) alakzatai Trimble szerint valószínűleg a modern máltai nyelv azon erős tendenciájának és indítatásának az eredményei, hogy prepozícióval helyettesítse az irodalmi arab *status constructus* mintáit. Azonban, amint azt az alábbiakban megjegyezzük, a máltai vallási kifejezésekben a perifrasziszra való áttérés lassan történik. Valójában a bizonyítékok azt a preferenciát mutatják, hogy abban az esetben, ha a hagyományos kifejezések teljes egészében sémi szavakból tevődnek össze, akkor általában hosszabb ideig maradnak a “hagyományos” konstrukcióban (Trimble 1973: 60–61).

Nincs is talán szükség a *Miatyánk* egyéb - máskülönben szintén sémi eredetű - szavainak tárgyalásához annak észrevételéhez, hogy a keresztény kultusz szókincsét mintegy sémi kereszttségben nyeri el a máltai nyelv.

Ezt támasztja alá az *Apostoli hitvallás* máltai nyelvű verziója (*Il-Kredu ta' l-Appostli*, a továbbiakban: *Kredu*) is az alábbiak szerint:

Jena *nemmen* f' *Alla* I-*Missier*, li jista' kollox, li ħalaq is-sema u I-art u f'Ġesù Kristu ibnu wieħed Sidna, li kien konċeput mill-Ispirtu s-Santu, twieled minn Marija Vergni, bata taħt il-Iħaqq ta' Ponzu Pilatu, kien *mislub*, miet, u difnuh. Niżel fil-Limbu, u fit-tielet jum *qam* minn bejn l-imwiet. Tala' fis-smewwiet, u qieghed in-naħa tal-Iemin t' *Alla* I-*Missier*, li jista' kollox. Minn hemm għandu jiġi jagħmel ħaqq mill-ħajjin u mill-mejtin. Nemmen fl-Ispirtu s-Santu, il-Knisja mqaddsa Kattolika xirket il-Qaddisin, il-maħfra tad-dnubiet, il-qawma ta' l-imwiet, il-ħajja ta' dejjem. Ammen.

⁷ Alapige az ‘*aḡnaba* IV. ígetörzs

⁸ Érdekességképp: ehhez a II. ígetörzsbeli ígéhez a jelenkori magrebi (MA, TA) nyelvjárásokban már elsősorban a fizet jelentés kapcsolódik (vö.: Harrell 2004: 140)

⁹ Trimble itt nyilvánvalóan kizárólag az irodalmi arabot veheti alapul, nem pedig a modern dialektusokat. Hiszen ellentétben előbbi sajátosságaival, a körülírás szóban forgó szintaktikai mintáját gyakorlatilag az összes arab nyelvjárás jól ismeri Marokkótól Irakig és azon túl. E distinkcióval, illetve az irodalmi arab konkretizálással a diglosszia fényében értjük, mire gondolhatott abban ugyanakkor, hogy ez egyértelműen ne sémi szabvány lenne, téved pace Trimble 1973 a nyelvjárások eme említett preferenciája tükrében. Abban azonban irodalmi arab verzió összehasonlításképp: *ħubzanā kafāfanā* ‘a’*tinā*.

A *Kredu* a Kr. u. 4. század végére érte el jelenlegi formáját. Így feltételezhetjük, hogy az ima jóval az arab hódítás előtt elérte Máltát, és ezért ugyanolyan hatásosnak volt kitéve, mint a *Missiema*. Mégis, az elemzés tükrében a *Kreduban* több mint háromszor akkora a nem-sémi szavak aránya, mint a *Missiemában*. Mindez bizonyítékokat szolgáltat a vallási kifejezések első három (arab előtti, arab és a poszt-arab) időszakának rétegeire is (Trimble 1973: 61–63).

nemmen ('hisz', IA: *āmana*, *yu' minu* 'hisz' – Wehr 1976: 28; TA: *ammna* 'hisz' pl. *mā nammnikš* 'nem hiszek neked' – Abdelkader 442; MA: 'amen, 'hisz', 'bízük' – Harrell 2004: 2);

Alla ('Isten', IA és TA: 'Allāh - Wehr 1976: 24; MA: *llah* - Harrell 2004: 71);

ħalaq (folyamatos igealak: *toħloq* (igei főnév (mašdar): *ħolqien*) 'teremt' IA: *ħalaqa*, *yaħluqu* – Wehr 1976: 258; TA: *aħlaq* mašdar: *ħlaq* – Abdelkader 1977: 95; MA: *ħleq* mašdar: *ħliq* Harrell 2004: 216);

mislub ('megfeszített' IA: *mašlūb* Wehr 1976: 521). Itt érdemes ismét egy kitérőt tenni az azonos gyökmássalhangzókból képzett egyéb rokonszavak felé, miként tettük azt a *qadusa* derivált szavai esetében is fentebb: *salib* (tsz.: *slaleb* 'kereszt' IA: *šalīb* (tsz.: *šulbān*, *šulub*, – Wehr 1976: 521; MA: *šalib* – Harrell 2004: 143); *sallab* ('keresztre feszít' IA: *šallaba* és mašdarja, a *tisliba* – Aquilina 2006: 327); *Radd is-salib* ('keresztet vetni'); *Xahar is-Salib* ('a Szent Kereszt felmagasztalásának, vagy Szent Mihálynak a hónapja (szeptember; IA: *šahr* 'hónap' – Wehr 1976: 491; TA: *šhar* – Abdelkader 1977: 248; MA: *šher* – Harrell 2004 II: 126); földrajzi helynevek: *Misrah is-Salib*, *Tal-Mislub*, *Hagar is-Salib*;

il-Knisja mqaddsa ('Anyaszentegyház' IA: *(al-)kanīsat al-muqaddasa*; *knisja* ('templom' IA: *kanīsa* – Wehr 1976: 842; TA: *knīsiyya* Abdelkader 1977: 77; MA: *knisiya* – Harrell 2004: 64; (Aquilina 1972: 71)); Újabb exkurzus következik: *knejsa* (tsz.: *knejjes*); 'káporna', amely a következő három, máltai szigeten fekvő földrajzi helynévben is szerepel: *Ras il-Knejjes*, *Wied il-Knejjes*, *Tal-Knejjes* (Agius 2005).

Xirket il-Qaddisin ('a szentek közössége' IA: *širka*, *šarika* 'közösség', 'társulás' – Wehr 1976: 468-9; A: *šarīka* – Abdelkader 1977: 84; MA: *šarika* – Harrell 2004: 151);

il-maħfra tad-dnubiet ('a bűnök bocsánatát' – fentebb érintettük a kapcsolódó szavakat, itt az előbbi mašdar alakban jelentkezik, a. m. 'megbocsátás' IA: *mağfira* – Wehr 1976: 677);

il-qawma ta' l-imwiet ('a test [szó szerint holtak] feltámadását' IA: *qawma* 'felkelés', 'emelkedés' – Wehr 1976: 800 és 'holtak', IA: *amwāt* – Wehr 1976: 930; TA: *mūta*; Abdelkader 1977: 100; MA: *muta* – Harrell 2004: 80).

Akárcsak az II-Missiema esetében, az II-Kredu is lexikailag és szintaktikailag alapvetően sémi, bár hat főnévi-főnévi birtokos szerkezetéből csak egy esetben maradt fenn a „hagyományos” (a.m. IA-szabványt követő) *status constructus* állapotban, ez a már fentebb beharangozott *Xirket il-Qaddisin* 'Szentek közössége'. A modern angol-máltai szótára jelenlegi formájában a körülírt (a.m. prepozícióval kifejezett) *ix-Xirka tal-Qaddisin* alakzatot adja meg, jelezve ezzel, hogy az imában szereplő kifejezés e fenti formájában egy régebbi, archaikus alak. Eme „elavult” jellegére vonatkozó további bizonyítékot a nőnemű jelző *Tā' marbūta* megtartása

szolgált, ami a modern máltaiakban már szintén anakronizmus és immár pusztán egyes hasonló, „túlélő” nyelvemlékekben találkozni vele (Trimble 1973: 60–61).

Ami a máltai nyelv további, nem sémi vagy „hibrid” rétegeit illeti, ebben az imában nyolc olyan kifejezést találunk, amelyeknek etimológiai eredete indoeurópai: (1) *Ġesu Kristu* (‘Jézus Krisztus’ olasz: *Gesù Cristo*); (2) *Marija Vergni* (‘Szűzmária’ ol.: *Maria Vergine*); (3) *Ponzu Pilatu* (‘Poncius Pilátus’, ol.: *Ponzio Pilato*); (4) *Kattolika* (‘katolikus’ ol.: *cattolica*); (5) *Missier* (a szövegben kétszer, már tárgyaltuk fentebb); (6) *I-Ispirtu s-Santu* (‘Szentélek’ ol.: *Spirito Santo*); (7) *Limbu* (‘pokol’, ‘pokol tornáca’, ol.: *Limbo*) és (8) *konċeput* (‘fogantatott’ ol.: *concepito*). Ezek közül az első három, a hatodik és a hetedik keresztény kifejezés, amelyek akár már az arab időszak előtt (emlékeztetőül, 870 előtt) is bekerülhettek a nyelvbe, jóllehet jelenlegi formájuk fonetikus módosítása csakis az arab uralom idején vagy azt követően következhetett be. A fennmaradó három kifejezés – *Kattolika*, *Missier* és *konċeput* – nyilvánvalóan a szicíliai normannok érkezése után, illetve a római katolicizmus berendezkedés kezdetével keletkezett máltai szavak.

Természetesen az arab eredetű lexémák köre korántsem szűkül le e két jelentőségteljes imára. Se szeri, se száma az idetartozó szavaknak és kifejezéseknek, a fentebb felsoroltakon kívül, távolról sem a teljesség igényével, következzen egyebek mellett néhány, különböző kategóriákba rendezve:

Általános metafizikai fogalmak:

ġnien (‘mennyország’, IA: *ġanna* – Wehr 1976: 138; TA: *žanna* – Abdelkader 1977: 278; MA: *ženna* – Harrell 2004: 235);

Għodda t’Alla (ez a kifejezés szó szerint ‘Isten eszközeit’ jelenti, valamikor a szentségek, különösen az utolsó kenet összefüggésében használták, amelyről úgy tartják, hogy gyógyító hatása is van, ha haldoklónak adják, IA: *‘udda* – Wehr 1976: 594-5; Aquilina 1972: 73; Aquilina 2006: 151).

Mulej (‘Uram’ – IA: *mawlāya* ‘Uram’, ‘uralkodóm’ (elsődlegesen szekuláris értelemben!) – Wehr 1976: 1101; TA: *mūla* ‘tulajdonos’ – Abdelkader 1977: 275; MA: *mula* ‘tulajdonos’ – Harrell 2004: 21; Aquilina 2006: 247);

ide sorolnám még a vizsgált szakirodalmi tételek szószerkezetének egyikében sem szereplő: *xitan* ‘sátán’, ‘démon’ – Aquilina 2006: 403; TA: *šīṭān* – Abdelkader 1977: 108; *šīṭan* – Harrell 2004 II: 50).

A legfontosabb ünnepek:

il-Milied (‘karácsony’, IA: *‘īd al-mīlād* – Wehr 1976: 1098; TA: *‘īd mīlād (sajyidna ‘īsa)* – Abdelkader 1977: 77; MA: *milad l-masih* – Harrell 2004: 80; Aquilina 1972: 71);

Għid il-Hamsin (‘Pünkösöd’ IA: *‘īd al-ħamsīn* – Wehr 1976: 262), *l-Għid* (‘Húsvét’, az IA: *‘īd* – Wehr 1976: 661; TA: MA: *‘id* ‘ünnep’ köznévből jelentésátvitellel érlelődött tulajdonnévvé); és a később részletesebben tárgyalt ir-Randán (‘nagyböjt’, IA: *ar-Ramaḍān* – Wehr 1976: 360; TA: *rumḍān* – Abdelkader 1977: 392; MA: *remḍan* – Harrell 2004: 126; Aquilina 1972: 72-3);

Hamis il-Kbir (‘Nagycsütörtök’ IA: *ħamīs* ‘csütörtök’ – Wehr 1976: 262; TA: *ħmīs* – Abdelkader 1977: 411; MA: *ħmis* – Harrell 2004: 217; és IA: *kabīr* ‘nagy’ – Wehr 1976: 810; TA: *kbīr* – Abdelkader 1977: 492; MA: *kbir* – Harrell 2004: 61; Aquilina 1972: 73);

il-Għid il-Kbir ('Húsvét', szó szerint 'a nagy ünnep' – Aquilina 1972: 72);

il-Ġimgħa l-Kbira ('Nagypéntek' IA: *ġum'a* 'péntek' – Wehr 1976: 135; TA: *żum'a* – Abdelkader 1977: 508; MA: *żumu'a*, *żem'a* – Harrell 2004: 235; 236; Aquilina 1972: 73 Aquilina 2006: 157);

Għid iż-Żebbuġ ('a böjt hatodik, Virágvasárnapja', szó szerint: 'az olajág ünnepe' (Aquilina 1972: 73), amelyben a máltai *żebbuġ* szó arab előzménye valójában berber kölcsönzés – Dozy (1881: 605) –, ami máskülönben szintén az északnyugat-afrikai arab nyelvjárások felé tolja a máltai eredetét.

Sibt il-Għid ('Nagyszombat' IA: *as-sabt* 'szombat' – Wehr 1976: 393; Aquilina 1972: 73 TA: (*nhār is*)*sibt* – Abdelkader 1977: 508; MA: *sebt* – Harrell 2004: 134)

Rfugh ('Farsang' IA: *rifā'* vagy *marfa'* 'Böjtelő', vagyis a farsangi szezon utolsó 17 napjára kiterjedő időszak – Wehr 1976: 350; Agius 2005);

Hadd il-Ġdid ('Fehérvasárnap', illetve a magyar néphagyományban átkáló vagy komáló vasárnap – Aquilina 1972: 71).

Újabb kategóriát képeznek az eddigieken felül a *keresztény intézményi rendszer* elemei:

nisrani ('keresztény', IA: *naṣrānī* – Wehr 1976: 970; MA: *nesrani* – Harrel 2004: 104; Aquilina 2006: 256);

qassis ('pap', IA: *qissīs* – Wehr 1976: 762; Aquilina 1972: 72; Aquilina 2006: 299), amely előfordul a következő máltai földrajzi helynevekben is: *Ta Qassisu*, *ix-Xagħra tal-Fuqanija tal-Qassis*;

Raħeb ('szerzetes', remete' IA: *rāhib* – Wehr 1976: 362; MA: *rhib* – Harrell 2004: 126; Aquilina 2006: 306), amelyet a következő toponímiák is őriznek: Ras ir-Raħeb, Wied ir-Raħeb, Ta Rħieb, Tar-Raħeb.

Érdekes eset, egyben a (bizánci) görög *episkopos* szó közvetlen, vagy közvetett megöröklésének lehetőségét is felveti az *isqof* (tsz.: *isqifijiet* 'püspök' IA: *'usquf*, *asāqifa* – Wehr 1976: 17; Aquilina 1972: 71; Aquilina 2006: 179); visszaköszön a szó máltai földrajzi helynevekben is: *Wied l-Isqof*, *ix-Xagħra ta' l-Isqof* (Agius 2005)

Isqfija ('püspöki székhely', 'püspökség' (pl. székhely) IA: *usqufija* – Wehr 1976: 17; Aquilina 2006: 179)

Arab eredetűek *egyes hitgyakorlás vonatkozású, vagy liturgikus elemek* is:

talb ('ima' IA: *ṭalb* – Wehr 1976: 563; TA: *ṭalab* – Abdelkader 1977: 104; MA: *ṭalab*, 'kérés' – Harrel 2004: II. 48; Aquilina 2006: 364);

tqarbin ('eucharisztia' IA: *qurbān* – Wehr 1976: 755) és rokonszavai, pl. *qarben* ('Eucharisziát, úrvacsorát adni'); *tqarben* ('úrvacsorát vesz' (szenvető alak); *tqarbin* ('úrvacsora szentsége'); *qorban* ('szentostya', illetve engesztelő áldozat – Aquilina 1972: 72; Agius 2005; Aquilina 2006: 298);

qrar ('gyónás', IA: 'aqrara IV 'bevall', 'elismer' – Wehr 1976: 751-3; MA: *gerr* – Harrell 2004: 44; Aquilina 1972: 73; Aquilina 2006: 298); és a rokonszavak: *qarr*, *iqerr*, *Tqarar* VI és *Stqarr* X ('gyón', igei főneve vagyis *mašdarja* (Aquilina 2006: 298); amelyek közül a legutóbbi befejezett cselekvő melléknévi igeneve a következő közmondásból is visszaköszön: *Id-dnub il-mistqarr nofsu maħfur* 'a meggyónt bűn az félig meg van bocsájtva' – Agius 2005);

daqq tal-mewt ('lélekharang', máltai *daqq*, *ydoqq* 'harangozni', 'zenélni' IA: *daqq*, *yaduqqu* 'üt, zúz' – Wehr 1976: 287; TA: *daqq*, *yduqq* – Abdelkader 1977: 211; MA: *degg*, *idogg* – Harrell 2004: 20) és *daqq tal-qanpiena* harangzúgás, ahol az előtag, vagyis a birtok arab eredetű;

Habar (tsz: *ħbar*, *ohbra* 'lélekharang' IA: *ħabar* 'hír', 'értesítés' – Wehr 1976: 225; TA: *ħbar* – Abdelkader 1977: 256; MA: *ħbar* – Harrell 2004: 213; Aquilina 2006: 153;

deffien 'sírásó' (IA: *dafana* 'ás' – Wehr 1976: 287; TA: *idfin* – Abdelkader 1977: 59; MA: *dfen* – Harrell 2004: 20

ilma mbierak ('szentelt víz' IA: *al-mā* 'víz' – Wehr 1976: 932; TA: *mā* – Abdelkader 1977: 496 MA: *ma* Harrell 2004: 75) és 'szent' IA: *mubāarak* 'áldott' – Wehr 1976: 54; MA: *mbarek* – Harrell 2004: 5);

l-għasar 'vecsernye' (IA: 'ašr Wehr 616 'idő', 'délután', '(muszlim) délutáni ima' MA: *l-aser* Harrell 2004: 254; Aquilina 1972: 73; Aquilina 2006: 148);

magħmudija keresztelés (IA: *ma* 'mūdiya 'keresztelés', amely az első a római katolicizmus hét szentsége közül – Wehr 1976: 643; Aquilina 1972: 71; Aquilina 2006: 146).

Egy további szócsoport az emberi és társadalmi élethez kapcsolódó egyéb olyan fogalmak, amelyeknek vallási rituális összefüggéseik (is) lehetnek, igaz, nem kizárólagosan vagy nem feltétlenül a kereszténységgel kapcsolatban, így:

Din (tsz.: *djien* ('vallás' IA, TA és MA: *dīn*, *adyān* – Wehr 1976: 306; Abdelkader 1977: 320; Harrell 2004: 21; Aquilina 2006: 82);

Tewba ('bűnbocsánat' IA: *tawb(a)* – Wehr 1976: 98-9; Aquilina 1972: 72; Aquilina 2006: 373);

Xbin (tsz.: *xbejjen* 'keresztstülő' IA: *šabīn*, *šabāyin* – Wehr 1976: 453; Aquilina 2006: 399);

Wegħda (tsz: *wegħdiet* vagy *wgħiedi* 'eskü' IA: *wa* 'd' – Wehr 1976: 1081; Aquilina 2006: 394);

zwieg (tsz.: *zwiegijiet* 'házasság, esküvő' Aquilina 1972: 72 (IA: *zawāg* vagy *zīga* Wehr 385; TA: *zūz* 'pár' – Abdelkader 1977: 534; MA: *zwaž* – Harrell 2004: 230);

għors ('házasság' – Aquilina 2006: 148; IA: 'urs – Wehr 1976: 602; TA: 'irs Abdelkader 1977: 231; MA: 'ris 'vőlegény' – Harrell 2004: 262) és a kapcsolódó máltai, V. ige-törzsbeli *tgħarras* ('házasodni');

gilwa (egy ősi máltai népszokás, amely során a menyasszony és a vőlegény a nekik dicshimnuszokat éneklő, élő zenét játszó énekesek kíséretében érkeznek a templomba, IA: *gilwa* 'a menyasszony leleplezése' – Wehr 1976 32; Aquilina 2006: 130);

qabar ('koporsó' IA: *qabr* – Wehr 1976: 738; TA: *qbar* Abdelkader 1977: 174; MA: *qbur* 'sír' Harrell 2004: 111; vö. Aquilina 1971: 28; Brincat 2011: 56; Iványi 2016: 352).

Újabb kategória a *templomi kellékeké*:

Midbaħ (tsz.: *mdiebaħ* 'oltár' IA: *maḏbaħ*, *maḏābiħ* – Wehr 1976: 307; Aquilina 2006: 7);

bahħar ('füstöl' például Húsvétkor a szemmelverés ellen (ang: *censer*, *thurible*) *Bhur* ('töm-jén', *baħūr*, *mibħara* 'füstölő' – Wehr 1976: 43; Aquilina 2006: 45);

ide sorolható még a sémi és/vagy görög eredetű *lubien* ('tömjen' IA: '(fenyő)tömjen' IA: Wehr 1976: 856; koiné görög: *libanos*);

Dejr ('kolostor', 'monostor' IA: *dair* – Wehr 1976: 300), amely a következő földrajzi helynevekben szerepel: *Abbatija tad-Dejr*, *Dejr il-Bniet*.

4 Diszkusszió

Az egyéb nyelvészeti aspektusokból is roppant izgalmas máltai nyelvvel kapcsolatban a legérdekesebb probléma a keresztény szókészlethez, és a lakosság folytonosságához kapcsolódik.

A máltai nyelvtörténet érdekfeszítő tanulságokat kínál a bizánci és egyéb hatások viszonylagos érvénye összefüggésében. Teszi ezt két perspektívából is: egyfelől a 870-es arab hódítást (Brincat 2011; Iványi 2016) megelőző időszakból gyakorlatilag nem maradtak latin-görög nyelvi elemek még azon keresztény vallási kultuszhoz kapcsolódóan sem, aminek a jelenléte máskülönben jól dokumentált a szigetcsoporton. Ez előrevetíti, hogy a Bizánc fémjelezte időszak vége vízválasztó Málta tekintetében. Másfelől, a szigetcsoporton beszélt nyelv keresztény fogalomkörhöz kapcsolódó szavai arabul kezdik betölteni ezt az űrt e fordulat után, mely nyelvi aljréteget (lat.: *substratum*) a későbbi olasz neolatinizációs hatások sem fogják tudni kiszorítani. Természetesen nem egy olvasat létezik. Joseph Aquilina (1972: 74) nyelvész szerint például akár az sem elképzelhetetlen, hogy az arab szavak beépülése a nyelvbe nem a 9. században, hanem jóval korábban, már a kései antikvitás idején ment volna végbe levantei maronita keresztények által, ám e nézet igen kevésbé nyert tudományos támogatottságot.

Ugyanakkor a máltai szintér párhuzamos társadalmi és kulturális, illetve nyelvhasználati ke-reteivel kapcsolatban érdekes, izgalmas analógiát és ellentéteket mutat a közel-keleti maronita keresztények szír-arámi vagy ciprusi arab nyelvének, emellett a judeo-arabnak a fennmaradása is, amelyek egyszersmind a jövő kutatási szempontjainak, irányainak is tájolói lehetnek.¹⁰

¹⁰ Ezek érintőleges bemutatása előtt az arab (nyelvű) keresztényekkel kapcsolatban egy, a jelen tudományos élethez és intézményi világ sajátosságaira reflektáló kitérével folytatnám. Napjainkra a klasszikus (IA) nyelv, illetve a köznyelvek tanulmányozása mellett többé-kevésbé egy új részdiszciplína alakult ki az arab nyelvtudományon belül abból az igényből adódóan, hogy meg kell érteni, mi történik egyazon arab kontinuum e két végpontja, vagyis a „magas” és az „alacsony” szintek között. Régóta ismert, hogy a „magas” és „alacsony” közötti szerkezeti különbségek, amelyek történelmük során állandó adottságnak számítottak, valamikor olyan köztes, illetve kevert fajták létrejöttét és fejlődését eredményezték, amelyeket leírtak, és valószínűleg beszéltek régebben is, ugyanolyan mértékben, amennyire ma is gyakran teszik a beszélt nyelven. Különösen a premodern nyelvi helyzetekre tekintettel a szakemberek hagyományosan a „középarab” kifejezést használják ezekre a variációkra (Den Heijer 2012: 2).

Ami e kutatási szempontok és empiria történelmi összefüggéseit illeti: az arab uralom alatt a szír maronita és egyéb keresztények először a köznyelvi arab nyelvet kezdték beszélni, és nem, vagy csupán alig tudták írni

A máltai nyelvészeti színtér konkrétumaira visszatérve, afféle szabályszerűség, hogy az alapvető kifejezések sémi (arab), míg az elvontabb fogalmak neolatin (olasz) eredetűek. Érdekes azonban és előbbi kvázi-regulát árnyalja, hogy a keresztény tanításokhoz kapcsolódó, absztraktabb, illetve dogmatizált fogalmakat azóta sem szorították ki (teljesen) indoeurópai (neolatin) szavak, hiszen például a modern máltai szótárakban (Aquilina 2006: 294) egyaránt szerepel a *taqdis* ('megszentel') és a *konsagrazzjoni* ('felszentel'). Fordítva is igaz, hiszen a társadalmi élet alapvető és hétköznapi fogalmai, például a vallási vezető, 'pap' jelentésű *qassis* mellett az egyértelműen olasz eredetű *saċerdot* (Aquilina 2006: 325) is használt.

Továbbhaladva a történelmi összefüggések és feltételezések vonalán: ha az „eredeti” lakosok nagy része túlélte volna a 870-es ostromot (függetlenül attól, hogy görögül, latinul vagy éppen pun nyelven beszéltek), akkor a hódítók által bevezetett arab nyelv számos elemet felszívott volna, különösen a helyi dolgokat jelölő szavakat és kifejezéseket és helyneveket, amelyek jelentős aljréteget képeztek volna. Az ilyen rétegek hiánya általában szabály szerint mély és hirtelen változást követ, nagyon gyakran traumatikus, sőt, tragikus körülmények közepette. Al-Ĥimyarī elbeszélése a 870-es történésekről megerősíti, hogy éppen ez vonatkoztatható Málta esetére is, mivel, mint láttuk, egyetlen korábbi nyelvnek sincsenek meggyőző nyomai, légyen szó pun, latin vagy görög nyelvről (Brincat 2011: 39).

Noha vannak olyan elképzelések (Aquilina 1972: 73–74; Vella 2016: 84), hogy egyes fennmaradt görög eredetű műemlékek és lexikon a keresztény lakosság folytonos jelenlétéről tanúskodnának (*lapsi, liti, miru* stb.)¹¹, ám a vizsgált szavak és kifejezések abba a spekulatív irányba

---

azt (Samir 1982: 45). Legtöbbjük inkább az arab műveket írta át szír betűkkel, hogy könnyebben olvashatók legyenek. Az évek során kétféle arab nyelvet erősítettek meg a kéziratok: a Blau és mások által vizsgált, imént taglalt középarab kettős kódot és a köznyelvi arabot (Moukarzel 2014: 241). Sőt, a maroniták még a kereszties háborúk idején (12-13. század) is használták a szír nyelvet nemcsak a liturgikus ünneplésben, hanem a mindennapi életükben is (Jabre-Mouawad (2012: 226).

A ciprusi arabot főként szintén Szíriából és Libanonból érkező maronita keresztények vezették be Cipruson a 7. századdal kezdődően több hullámban, egészen a 13. századig. Egyes arámi aljrétegre utaló jelek arra utalnak, hogy annak megjelenése közel állhatott az arámiról arabra való áttérés időszakához. A ciprusi szakaszban a nyelv alaposan átstrukturálódik az újjöröggel való érintkezés révén, és számos olyan tulajdonságot és korlátot szerzett, amelyek nem jellemzőek az arab nyelvre. Arab összetevője Délkelet-Anatólia, Észak-Szíria és Mezopotámia, valamint a Levante különböző területeiről és idejéből származó dialektusok ötvözetete, amely egyszersmind egyedülálló betekintést kínál a keleti arab történelmi pályafutásába is (Vertseege 2011: 536–541). Jelenleg lényegében érthetetlen a szárazföldi arab nyelvet beszélők számára, és másokkal, például a témánk homlokterében álló máltáival együtt elszigetelt „peremleges arabként” [*peripheral Arabic*] csoportosítható (Borg 2004: xviii–xix).

A Közel-Kelet és Észak-Afrika zsidó közösségei által beszélt úgynevezett judeo-arab középarabban (den Heijer 2012: 11) kapcsolatban Joshua Blau megállapítja, hogy a középkori zsidók és arabok kulturális szimbiózisa általában nem az egyes zsidó és muszlim egyének, hanem a zsidó és arab társadalmi csoportok vívmánya volt. Ezért általában véve a két kultúra közötti korlátok megmaradtak. Ez az elkülönülés egyik külső jele az volt, hogy az írás tükrében is érvényre jutott. A zsidóság nagy része ugyanis, az értelmiséget leszámítva, alig tudott arab írásjeleket olvasni: mind a héber, mind az arab írásnál a héber írásukat használták. Még a muszlim szerzők műveit is átírták héber betűkkel, hogy könnyebben tudják olvasni őket (Blau 1981: 35–36).

¹¹ Eme okfejtések részint vitaképesek, részint egyes elemeikben inkább elvetendőek Godfrey Wettinger (1995: 34–39) nézete alapján. Ő ugyanis szintén megállapítja, hogy noha korábban egyes máltai történészek, pl. a 17. századi Abela is, tettek kísérletet a bizánci idők állítólagos nyelvi örökségének folytonos kimutatására, olyan homályos eredetű máltai szavak, mint a *liti, litanie, lapsi, cona, miru* vagy *malluta*, illetve helynevek alapján, mint a *Wied ir-Rum*, 'Róma (illetve konkrétan: Bizánc) völgye' vagy a *Bieb el Grekin (Bieb l-Gharraqin 'Görögök völgye')*, „a történészek visszautasítják e legendák sorozatát”.

tájolnak, hogy Brincat (2011: 58) következtetésének adjunk helyt, miszerint a kései antik máltai kereszténység a beszélt nyelv tükrében nemigen maradt fenn 870 után.

E lexikon egyszersmind értelemszerűen azt is alátámasztja, hogy a keresztény vallást és hitéletet a normann időszakban már újra gyakorolták.

Arra nézve, hogy az arab időszakban beszélhetünk-e keresztény közösségről, csakis találgatásokkal élhetünk. A máltai arab uralom történetét ugyanis jelentős ellentmondások övezik. A történész Stanley Fiorini és Horatio C. R. Vella professzorok véleménye szerint a kereszténység, amelyet Szent Pál vezetett be Máltára 60 körül, nagyon is fennmaradt az arab uralom alatt 870 és 1090 között, legalábbis Gozo szigetén (2016: 83)

Nem zárható ki, ahogy fentebb előre bocsátottam, egy, a keresztény és iszlám érák közötti éles váltás sem, ami al-Ĥimyarī beszámolójából következne, illetve ezzel összefüggésben az sem, hogy a későbbi keresztény uralom mély gyökeret eresztett iszlamizált társadalmi struktúrákra lelt Máltán a normann berendezkedéskor.

Ilyenformán a máltai keresztény szókészlet a muszlim vallási fogalmak leszarmazottja is lehet. Így a *Randan* ('nagyböjt') szó akár az iszlám böjti és áldozati szent hónapja, a Ramaḍān nevéből is származhat. Hasonlóképpen, a *Għid* (húsvét) gyökerei az *Īd al-Fiṭr* ('a böjt megtörésének ünnep muszlim ünnepéig is érhetnek, a *Milied* ('karácsony') pedig utalhat történetesen a *maulidra* (IA: *mawlid*), vagyis Mohamed próféta születésének szintén muszlim ünnepére is. (Utóbbi példának ellentmondani látszik, hogy a muszlimok Mohamed próféta születésnapját csak jóval 1000 után kezdték intézményesíteni az egyiptomi fátimidák – Katz 2007: 2), tehát akkoriban bontakozhatott ki az iszlám világban, és elsősorban Egyiptomtól keletre, amikor a máltai uralom a XI. században már leáldozni kezdett a normann betörések hatására).

Felmerül ugyanakkor, hogy a máltai *il-Ġimgħa* ('péntek') szó a szigeteken élő muszlimok heti gyülekezeti napjáról (IA: *ġumu'a*) kapta a nevét. Az is elgondolkodtató, hogy egyes keresztény fogalmak modern arab megfelelői jelentősen vagy akár teljesen eltérnek máltai megfelelőiktől, például a máltai *il-Ġimgħa l-Kbira* (szó szerint: 'Nagypéntek') irodalmi arab ekvivalensei *yawm al-ġum'a al-ħazīna* 'a szomorú péntek napja' vagy *al-ġum'a al-'aẓīma*). Ez egyrészt alátámaszthatja az archaizálódott arabról alkotott felfogást (Kontzi 1986: 24), másrészt felveti egy muszlim epizód, vagyis az iszlám fogalmakon keresztül történő közvetítés kérdését is ennek részeként.

Természetesen a 870-es cezúra és a normann hódítás között is létrejöhettek keresztény, mégpedig arabul beszélő közösségek Máltán, akik együtt éltek a 12. század végéig még dokumentáltan a szigeten élő (Wettinger (1995: 37; Dalli 2002: 37–56) muszlim lakossággal, ami szintén a vizsgált lexikon, illetve fogalomkészlet átfedéseihez, metszeteihez vezethetett. Sőt: Nadia Jamil és Jeremy Johns (2016: 115) vonatkozó beszámolója szerint kizárólag muszlimok lakhatták a szigeteket a keresztény uralom visszatéréséig.

Számos vetélkedő elgondolás, illetve ezek kombinációi léteznek tehát. Ami bizonyos, hogy a helyi színtér nagyon erősen elarabosodott és iszlamizálódott volt, mire a normannok meghódították a szigeteket. Ugyanakkor nem lehet kizárni, hogy a muszlim közösség egyelőre tisztázatlan jellegű, bonyolult (alighanem az együttműködés és a rivalizálás mintáit egyaránt felvontató), ugyanakkor hosszantartó és erős nyelvi, illetve kulturális kapcsolatban állhatott a szűkebb (Gozo) vagy tágabb (Szicília) értelemben vett térségi kereszténységgel.

Brincat (2011: 56) meggyőző érvelése szerint ha éppen ellenkezőleg, a kereszténységet nyelvi és kulturális vallási kölcsönhatási előzmények nélkül a kései normann időszakban, hosszú szünet után, újra bevezették volna Máltán 1127-től, amint azt a máltai történész Godfrey

Wettinger (1995: 34–39) és mások (*l. fentebb*) is feltételezik, akkor az teljesen latin terminológia kíséretében épült volna be a szókészletbe. Ez történt azon lexémák esetében, amelyek a keresztény kultusz fejlettebb alakzatait, tárgykörét érintő elvont fogalmak (pl. *virtù* 'erény', *sagramént* 'szentség', *adorazzjioni* 'imádat', *konfessinarju* 'gyóntató') vagy a szakrális öltözékek (*tonka* 'tunika', *spellizza* 'miseing', *stola* 'stóla'), valamint a templomok bútorzatának és belső díszítésének referenciái (*pulptu* 'szószék', *artal* 'oltár', *gandlier* 'gyertyatartó' vagy *tabernaclu* 'szentségtartó'), amelyek egyértelműen szicíliai vagy olasz eredetűek (vö.: Aquilina 1971: 28; Iványi 2016: 352).

Ami azt illeti, a keresztény politikai és vallási szféra bevezetésének időzítése sem tisztázott. Egyesek (pl. Brincat 2011) annak kezdeteit a 11. századra, mások (pl. Wettinger 1995) azt legkorábban 1127-re teszik. Valószínűsíthető mindenenesetre, hogy a kölcsönhatások folyamatosak maradhattak ezt követően is. Charles Dalli (2002: 37–56) szerint később, a normann uralom idején minden bizonnyal a keresztény berendezkedés viszonylagos vallási türelmet gyakorolt a helyi társadalommal, legalábbis a 13. század derekáig, a muszlimok tömeges kitelepítéséig. Feltételezhető, hogy noha sürgették a helyi társadalmat, hogy térjenek át a kereszténységre, latinositani nem latinositották őket, megengedve, hogy továbbra is arabul beszéljenek.

5 Összefoglalás

Amilyen színes és sokrétű a máltai nyelv és történet tablója, annyira ellentmondásosak és homályosak is annak egyes aspektusai.

Egy nyelvföldrajzi paradigma rétegtani modellje a maga esetleges hézagaival együtt is segíthet megérteni annak réteges szerkezetét, ha azok egymáshoz fűződő viszonyainak akkurátus, minden kétséget kizáró tagolása korszakok szerint alighanem egy, a történelmi idők kódébe vesző vállalkozás.

A szigetcsoporton a közösségi letelepedés hagyományai vitathatóan egészen a főníciaiakig érnek, ám a leginkább nyomot, időrendi sorrendben haladva, a témafelvetésünk szempontjából ezúttal közömbös angolt megelőzően a római, a bizánci görög, az arab és a normann keresztény uralom hagyott. Előbbi kettő gyakorlatilag a műemlékekre korlátozódik, utóbbi kettő a nyelv sémi magját, illetve neolatin szövetét, a.m. integráns részeit képezik.

Emlékeztetőül, Málta esetében, ha a vallási gyakorlat a bizánci időkből fennmaradt volna, különösen, ha a népesség nagy létszámú és homogén volt, akkor a liturgikus nyelv a (kelet-)római időknek megfelelően bizonyosan latin, illetve görög maradt volna, vagy legalábbis erős latin/görög szubsztrátumot hagyott volna maga után.

Akárhogyan is áll az i.sz. első évezred második felének, illetve az ezredforduló utáni pár évszázad történelmének kérdése, a máltai arab alaprétege nyelvészeti tény. A keresztény kultuszhoz kapcsolódó arab lexikon mély gyökerezettsége, amelynek ezúttal inkább csak villanás-szerű szemléltetésére vállalkoztunk a teljesség igénye nélkül, alátámasztják egy, a 9–11. századi normann idők előtt és alatt létező arab nyelvű közösség eshetőségét. E szavakat a máskülönben a nyugati világ felé forduló szigetcsoport nyelve szókészletének későbbi rétegei sem tudták teljesen maguk alá gyűrni, ami, ha nem is feloldhatatlan paradoxon, ám egy, a maga nemében hallatlanul izgalmas, további vizsgálódásokat igénylő és ösztönző nyelvészeti probléma.

Irodalom

- Abdelkader, R. (1977): *English-Tunisian Arabic Dictionary*. Washington: Peace Corps.
- Agius, C. (2005): *Maltese Religious Terms Of Arabic Origin*. Melkite Greek Catholic Church Information Center. <https://www.mliles.com/melkite/docrch2.doc>
- Aquilina, J. (1972): Maltese Christian Words of Arabic Origin. In: d. Galley, M. & David R. Marshall (eds.): *Proc. of Congrès D'études Des Cultures Méditerranéennes D'influence Arabo-berbère*, Malta. Algír: Société Nationale D'édition Et De Diffusion, 70–74.
- Aquilina, J. (2006): *Concise Maltese-English Dictionary*. Midsea Books.
- Blau, Joshua (1981): *The Emergence and Linguistic Background of JudaeoArabic. A Study of the Origins of Middle Arabic*. Vol. II., Jeruzsálem: Ben-Zvi Institute.
- Borg, A. & Azzopardi-Alexander, M. (1997): *Maltese. Descriptive Grammars*. London: Routledge.
- Borg, Alexander (2004): *A Comparative Glossary of Cypriot Maronite Arabic (Arabic-English)*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789047413974>
- Brincat, J. M. (2008): Before Maltese: languages in Malta from prehistory to the byzantine age. In: Bonanno, A. & Militello, P. (eds.): *Malta in the Hybleans, the Hybleans in Malta: Malta negli Iblei, gli Iblei a Malta*. Palermo: Officina di Studi Medievali, 233–244.
- Brincat, J. M. (2011): *Maltese and other languages*. Santa Venera: Midsea Books.
- Dalli, C. (2002): A Muslim society under Christian rule. In: Azzopardi, J., Cortis, T., Freller, T. & Bugeja, L. (eds.): *Melitensium amor: festschrift in honour of Dun Gwann Azzopardi*. Malta : Gutenberg Press, 37–56.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne (1881): *Supplément aux dictionnaires arabes*, vol. 1. Leiden: E. J. Brill.
- Fiorini, S. & Vella, H. C. R. (2016): Reactions to Tristia Ex Melitogaudo: A Response. *Literatūra* 58 (3), 75–87. <https://doi.org/10.15388/Litera.2016.3.10425>
- Harrell, R. S. (2004): *A Dictionary of Moroccan Arabic*. Harrell R. S. & Sobelman, H. (eds.) Washington, DC: Georgetown University Press.
- den Heijer, Johannes (2012): Introduction: Middle and Mixed Arabic, a New Trend in Arabic Studies. In: Zack, Liesbeth & Schippers, Arie (eds.): *Middle Arabic and Mixed Arabic Diachrony and Synchrony*. Leiden: Brill, 64. 1–25. https://doi.org/10.1163/9789004228047_002
- Iványi, M. P. (2016): Máltai: arab nyelvjárás és/vagy „nyelvötvözet”? *Nyelvtudományi Közlemények* 112, 339–364. <https://doi.org/10.15776/NyK.2016.112.14>
- Jabre-Mouawad, Ray (2012): Maronites and the Garshuni script. *Parole de l'Orient* 37, 223–240.
- Jamil, N. & Johns, J. (2016): A New Latin-Arabic Document from Norman Sicily. (November 595 h/1198ce). In: Pomerantz, M. A. & Shahin, Aram (eds.): *The Heritage of Arabo-Islamic Learning*. https://doi.org/10.1163/9789004307469_007
- Katz, Marion Holmes (2007): *The Birth of The Prophet Muhammad: Devotional Piety in Sunni Islam. Culture and Civilization in the Middle East*. London: Routledge.
- Kontzi, R. (1986): The Maltese and the Arabic dialects: an approach from linguistic geography. *Journal of Maltese Studies*, 16, 22–44.
- Moukarzel, Joseph (2014): Maronite Garshuni Texts: on their Evolution, Characteristics, and Function. *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 17.2, 237–262. <https://doi.org/10.31826/hug-2015-170114>

Iványi Márton Pál: Egy látszólagos paradoxon:
a kereszténység fogalmainak arab szókészlete a máltai nyelvben
Argumentum 17 (2021), 878-894
Debreceni Egyetemi Kiadó
DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/49

- Samir, Khalil Samir (1982): La tradition arabe chrétienne. État de la question, problèmes et besoins. In: Samir, K. S. (ed.): *Actes du premier congrès international d'études arabes chrétiennes* (Goslar, septembre 1980). (OCA 218), Róma.
- Scarrow, S. (2015 [2012]): *Kard és handzsár*. Debrecen: Gold Book.
- Trimble, L. P. (1973): Some Linguistic Comments on Religious Terms in Maltese. *Journal of Maltese Studies* 9, 59–67.
- Versteegh, Kees (2011): *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. Leiden: Brill.
- Wehr, H. (1976): *A Dictionary of Modern Written Arabic*. Ed. by. J Milton Cowan. Third Edition. Ithaca, N.Y.: Spoken Language Services Inc.

Dr. Iványi Márton Pál
Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar
Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola
H-1093 Budapest
Fővám tér 8.
martonpivanyi@gmail.com